

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ԸՆԴԴԻՄԱԽՈՍԻ ԿԱՐԾԻՔ

Խաչատրյան Մհեր Յրաչյայի ֆիզիկամաթեմատիկական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման համար Ա.03.02 «Աստղաֆիզիկա, ռադիոաստղագիտություն» մասնագիտությամբ ՀՀ ԳԱԱ Վ. Յամբարձումյանի անվան Բյուրականի աստղադիտարանում պաշտպանության ներկայացված «Մեքենայական ուսուցման ալգորիթմների կիրառում բլազարների դասակարգման և դրանց ճառագայթման մոդելավորման համար» թեմայով ատենախոսության վերաբերյալ:

Ատենախոսությունը նվիրված է ժամանակակից աստղաֆիզիկայի երկու ակտիվ ուղղությունների՝ բլազարների բազմաալիքային ճառագայթման ֆիզիկական մեկնաբանության և մեծածավալ աստղագիտական տվյալների մեքենայական ուսուցման մեթոդներով վերլուծության համադրմանը: Բլազարները ռելյատիվիստական շիթերով ակտիվ գալակտիկական միջուկներ են, որոնց ճառագայթումը ձևավորվում է արագացված մասնիկների՝ մագնիսական դաշտերի, ինչպես նաև ներքին և արտաքին ֆոտոնային դաշտերի հետ փոխազդեցությունների արդյունքում: Դրանք կարևոր դեր են խաղում ոչ միայն բարձր էներգիաների աստղաֆիզիկայում, այլև բազմամեսենջերային աստղագիտությունում, քանի որ որոշ բլազարներ դիտարկվում են որպես բարձր էներգիայի նեյտրինոների հնարավոր աղբյուրներ:

Վերջին տարիներին տարբեր տիրույթներում գործող աստղագիտական գործիքների՝ Fermi-LAT, Swift, NuSTAR և պատկերային մթնոլորտային Չերենկովյան դիտակների, ինչպես նաև բազմաալիքային տվյալների արխիվների շնորհիվ կուտակվել է տվյալների հսկայական ծավալ, որի արդյունավետ օգտագործումը պահանջում է ոչ միայն դասական ֆիզիկական մոդելավորում, այլև արագ, ճշգրիտ և ստուգելի հաշվողական մեթոդների կիրառում: Այս համատեքստում մեքենայական ուսուցման մեթոդների կիրառումը բլազարների դասակարգման, սպեկտրալ էներգիայի բաշխումների արագ մոդելավորման և տարբեր ժամանակահատվածներում ստացված մեծածավալ տվյալների համեմատական վերլուծության համար հանդիսանում է արդիական և հեռանկարային գիտական խնդիր: Ուստի Մ. Խաչատրյանի ատենախոսության թեման գիտականորեն կարևոր, արդիական և ժամանակակից աստղաֆիզիկայի զարգացման տեսանկյունից պահանջված հետազոտական ուղղություն է:

Ատենախոսության կառուցվածքը և բովանդակությունը

Ատենախոսությունը բաղկացած է ներածությունից, հինգ գլուխներից, եզրակացությունից և օգտագործված գրականության ցանկից: Ներածությունում հիմնավորվում է աշխատանքի արդիականությունը, ձևակերպվում են հետազոտության նպատակներն ու խնդիրները, ներկայացվում են բլազարների ֆիզիկական առանձնահատկությունները, դրանց բազմաալիքային ուսումնասիրությունների անհրաժեշտությունը, ինչպես նաև մեքենայական

ուսուցման մեթոդների կիրառման հեռանկարները ժամանակակից աստղաֆիզիկական տվյալների մշակման և վերլուծության մեջ:

Առաջին գլխում ներկայացվում են բլազարների հիմնական բնութագրերը, դրանց ճառագայթման ֆիզիկական մեխանիզմները և աշխատանքում կիրառվող մեքենայական ուսուցման մեթոդների ընդհանուր նկարագիրը: Քննարկվում են սինքրոտրոնային, ինքնակոմպտոնյան (SSC) և արտաքին հակադարձ Կոմպտոնյան (EC) ճառագայթման սցենարները, ինչպես նաև հետազոտության ընթացքում օգտագործված դիտողական տվյալների աղբյուրները, որոնք հիմք են հանդիսանում հետագա գլուխներում ներկայացված վերլուծությունների համար:

Երկրորդ գլխում ուսումնասիրված է Fermi-LAT 4FGL-DR3 կատալոգում անորոշ տեսակի բլազարային թեկնածուների դասակարգման խնդիրը: Հեղինակը կիրառել է գամմա-տիրույթում չափված սպեկտրալ և ժամանակային բնութագրերը՝ համեմատելով մեքենայական ուսուցման տարբեր ալգորիթմների արդյունավետությունը: Ցույց է տրվել, որ gradient boosting decision trees մեթոդը, մասնավորապես LightGBM ալգորիթմը, բարձր արդյունավետությամբ իրականացնում են BL Lac և FSRQ ենթադասերի հավանականային տարանջատումը: Արդյունքում 4FGL կատալոգի մեծ թվով BCU (Blazar Candidate of Uncertain type) աղբյուրների համար ստացվել են դասային հավանականություններ և դասակարգման գնահատականներ, որոնք կարող են օգտակար լինել ինչպես հետագա դիտողական ծրագրերի պլանավորման, այնպես էլ բլազարների բաշխումների ուսումնասիրությունների համար:

Երրորդ գլխում մշակվել է կոնվոլյուցիոն նեյրոնային ցանցի վրա հիմնված արագ surrogate մոդել՝ բլազարների մեկ-գոնային SSC ճառագայթման մոդելավորման համար: Ցանցը ուսուցանվել է SOPRANO թվային կոդով հաշվարկված մեծ թվով սպեկտրների հիման վրա և հնարավորություն է տալիս վայրկյաններ կամ տասնյակ վայրկյաններ պահանջող ճառագայթման մոդելավորման հաշվարկները փոխարինել միլիվայրկյանների ընթացքում իրականացվող մոդելավորմամբ: Մեթոդը կիրառվել և փորձարկվել է Mrk 421 և 1ES 1959+650 աղբյուրների սպեկտրալ էներգիայի բաշխումների վերլուծության համար, ինչի արդյունքում որոշվել են մոդելի լավագույն պարամետրերը և ստացվել դրանց ապոստերիոր բաշխումները:

Չորրորդ գլխում երրորդ գլխում մշակված մոտեցումը կիրառվել է PKS 2155-304 HSP բլազարի երկարաժամկետ բազմաալիքային ուսումնասիրության համար: Կազմվել և մոդելավորվել են 253 տարբեր ժամանակների սպեկտրալ էներգիայի բաշխումներ, որոնք դասակարգվել են ըստ ակտիվության տարբեր վիճակների: Ստացված արդյունքները ցույց են տալիս, որ տարբեր տիրույթներում դիտվող ակտիվության փոփոխությունները հիմնականում պայմանավորված են մագնիսական դաշտի, էլեկտրոնների առավելագույն էներգիայի, Դոպլերյան գործակցի և մասնիկների էներգիական բաշխման պարամետրերի փոփոխություններով:

Հինգերորդ գլխում ուսումնասիրվել է PKS 1441+25 աղբյուրի բազմաալիքային ճառագայթման ծագումը: Հեղինակը մեկ-գոնային արտաքին հակադարձ Կոմպտոնյան (EC) մոդելի շրջանակներում մոդելավորել է տարբեր

Ժամանակահատվածներին համապատասխանող սպեկտրալ էներգիայի բաշխումները (SED-երը) և ցույց տվել, որ 2015 թվականին դիտված ակտիվության տարբեր փուլերը կարող են բացատրվել շիթում ճառագայթման տիրույթի տեղաշարժով՝ լայն գծերի տիրույթի (BLR) ներսից կամ դրա անմիջական հարևանությունից դեպի BLR-ից դուրս գտնվող շրջաններ, որտեղ գերակշռող է դառնում փոշային տորի ինֆրակարմիր ֆոտոնային դաշտը:

Աշխատանքի հիմնական արժեքն այն է, որ մեքենայական ուսուցման մեթոդները չեն դիտարկվում որպես ֆիզիկական մոդելավորմանը փոխարինող գործիք, այլ կիրառվում են վերջինիս արագացման, հնարավորությունների ընդլայնման և վիճակագրական վերլուծության արդյունավետության բարձրացման նպատակով: Բլազարների անորոշ դասի աղբյուրների դասակարգման արդյունքները կարևոր նշանակություն ունեն կատալոգային ուսումնասիրությունների, հետագա դիտողական թիրախների ընտրության և բլազարների տարբեր ենթադասերի համեմատական վերլուծության համար: Մինևույն ժամանակ, կոնվոլյուցիոն նեյրոնային ցանցերի վրա հիմնված surrogate մոդելների մշակումը հնարավորություն է տալիս իրականացնել մեծ թվով սպեկտրալ էներգիայի բաշխումների մոդելավորում, որի իրականացումը ուղղակի թվային հաշվարկների միջոցով զգալի հաշվարկային ռեսուրսներ և ժամանակ կպահանջեր:

Հատկապես կարևոր է, որ ատենախոսությունում մշակված մեթոդները կիրառվել են իրական աստղաֆիզիկական խնդիրների լուծման համար՝ PKS 2155-304 և PKS 1441+25 բլազարների տարբեր ակտիվության վիճակների ֆիզիկական մեկնաբանության նպատակով: Ստացված արդյունքները նպաստում են ռեյատիվիստական շիթերում մասնիկների արագացման պրոցեսների, մագնիսական դաշտի հատկությունների, ճառագայթման տիրույթի տեղակայման, ինչպես նաև արտաքին ֆոտոնային դաշտերի դերի առավել հստակ գնահատմանը: Աշխատանքը կարող է հիմք ծառայել ինչպես հետագա բազմաալիքային մոնիթորինգային ուսումնասիրությունների, այնպես էլ ավելի բարդ լեպտոնային, հադրոնային և հիբրիդային ճառագայթման մոդելների արագացված կիրառման ու զարգացման համար:

Դիտողություններ

Ատենախոսության վերաբերյալ կարելի է նշել հետևյալ դիտողությունները:

1. Երկրորդ գլխում BCU աղբյուրների դասակարգումն իրականացվել է հիմնականում Fermi-LAT-ի գամմա-տիրույթի տվյալների հիման վրա: Ցանկալի կլիներ ավելի մանրամասն քննարկել կատալոգային ընտրության էֆեկտները, բացակայող տվյալների հնարավոր ազդեցությունը և մեթոդի կիրառելիության սահմանները, քանի որ ստացված հավանականային դասակարգումները չեն կարող ամբողջությամբ փոխարինել աղբյուրների սպեկտրոսկոպիկ նույնականացմանը:
2. CNN surrogate մոդելների մշակումը հանդիսանում է աշխատանքի ուժեղ կողմերից մեկը: Մինևույն ժամանակ, օգտակար կլիներ ավելի մանրամասն քննարկել մոդելի վարքը ուսուցման տարածքի սահմաններում, ինչպես նաև գնահատել դիտողական անորոշությունների, նախնական բաշխումների

(priors) և տվյալների ոչ լիարժեք ծածկույթի ազդեցությունը ստացվող ֆիզիկական պարամետրերի գնահատականների և դրանց ապոստերիոր բաշխումների վրա:

Նշված դիտողությունները չեն վերաբերում աշխատանքի հիմնական արդյունքների հավաստիությանը և չեն նվազեցնում ատենախոսության գիտական արժեքը: Դրանք առավելապես մատնանշում են այն ուղղությունները, որոնց հետագա զարգացումը կարող է ընդլայնել կատարված ուսումնասիրությունների կիրառելիության շրջանակը և խորացնել ստացված արդյունքների ֆիզիկական մեկնաբանությունը: Ընդհանուր առմամբ, ատենախոսությունը թողնում է դրական տպավորություն և վկայում է հեղինակի՝ ժամանակակից դիտողական տվյալների վերլուծության, մեքենայական ուսուցման մեթոդների կիրառման և բլազարների ֆիզիկական մոդելավորման բնագավառներում ինքնուրույն գիտահետազոտական աշխատանք իրականացնելու կարողության մասին:

Ատենախոսության սեղմագիրը, ըստ ներկայացված նյութերի, ճիշտ և ամբողջական կերպով արտացոլում է աշխատանքի հիմնական բովանդակությունը, ստացված արդյունքները և ձևակերպված եզրակացությունները: Այն համահունչ է ատենախոսության կառուցվածքին, համարժեքորեն ներկայացնում է հետազոտության հիմնական դրույթները և արտացոլում է աշխատանքի գիտական նշանակությունը:

Ամփոփելով վերը շարադրվածը՝ գտնում եմ, որ Մհեր Հրաչյայի Խաչատրյանի «Մեքենայական ուսուցման ալգորիթմների կիրառում բլազարների դասակարգման և դրանց ճառագայթման մոդելավորման համար» թեմայով ատենախոսությունն իր գիտական արդիականությամբ, կատարված հետազոտությունների ծավալով, մեթոդական մակարդակով և ստացված արդյունքների գիտական արժեքով համապատասխանում է ՀՀ ԲՈԿ-ի կողմից թեկնածուական ատենախոսություններին ներկայացվող պահանջներին: Ատենախոսության հեղինակ Մհեր Հրաչյայի Խաչատրյանն արժանի է Ա.03.02 «Աստղաֆիզիկա, ռադիոաստղագիտություն» մասնագիտությամբ ֆիզիկամաթեմատիկական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի շնորհմանը:

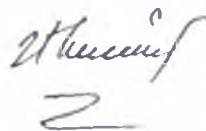
Պաշտոնական ընդդիմախոս՝
Ֆիզ-մաթ. գիտ. թեկնածու

Գ. Ալավերդյան

Գ. Ալավերդյանի ստորագրությունը հաստատում եմ՝

ԵՊՀ գիտական քննադատ

Մ. Հովհաննիսյան

« 12 » հունիս 2026 թ.